

ОРУДНИЙ ВІДМІНОК ЯК ОСНОВНИЙ МОРФОЛОГІЧНИЙ ВАРІАНТ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ СИНТАКСЕМИ

Резюме

У статті проведено системне дослідження орудного відмінка як основного морфологічного варіанта інструментальних синтаксем сучасної української літературної мови у зв'язку з семантичними і валентними типами предикатів. Описано семантичні варіанти орудного в елементарних та неелементарних простих реченнях, його лексичне наповнення. Визначено способи ускладнення інструментальної семантики орудного іншими значеннями.

Ключові слова: синтаксема, інструментальна синтаксема, знаряддя і засіб дії, предикат, орудний відмінок.

Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасного мовознавства. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність інструментальних синтаксем як визначального різновиду субстанціальних компонентів речення. Інструментальна синтаксема є компонентом семантико-синтаксичної структури простого речення. Вона разом із суб'єктом і предикатом формує типи семантично елементарних простих речень української мови, тому без усебічного дослідження цієї мінімальної одиниці не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії інструментальності (інструментальної синтаксеми) досліджували І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, М.Я.Плющ, М.В. Мірченко, Т.Є.Масицька, К.Ф.Шульжук та ін., однак спеціальної праці, присвяченої

суто морфологічній диференціації інструментальної синтаксеми, немає. Метою пропонованої статті є детальний опис орудного інструментального відмінка в елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; з'ясування впливу семантичних і валентних типів предикатів на семантичне і морфологічне варіювання категорії інструментальності та її лексичне наповнення; вивчення механізму ускладнення інструментальної синтаксеми іншими субстанціальними і предикатними значеннями тощо. Дослідження побудовано на реченневих конструкціях, дібраних з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

Категорія інструментальності реалізується насамперед орудним відмінком як основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми. Порівняно з іншими відмінками орудний у синтаксичній системі сучасної української мови найбільше роз'єднаний на ряд різнорідних відмінків, тобто семантико-синтаксичних функцій. Про аналогічну семантичну розчленованість орудного відмінка в російській мові оригінально висловився О.О.Потебня: „Ми звикли, наприклад, говорити про один орудний відмінок у російській мові, але насправді цей відмінок є не одна граматична категорія, а декілька різних, генетично пов'язаних між собою; власне, у нас декілька відмінків, позначуваних ім'ям орудного” [6, с.64].

У первинній інструментальній семантико-синтаксичній функції орудний виступає непохідною одиницею і ґрунтується на семантико-синтаксичних ознаках субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності і нерозчленованої динамічності.

З погляду семантико-синтаксичного функціонування периферійність орудного в інструментальній функції зумовлюється такими його ознаками:

1) цей відмінок не входить в основну предикатно-суб'єктно-об'єктну рамку речення, а супроводжує основні іменникові синтаксеми (суб'єкт, предикат, об'єкт), вказуючи, за допомогою чого реалізується дія;

- 2) первинна інструментальна функція орудного відмінка більш віддалена від предикатно-суб'єктно-об'єктного ядра речення, ніж функція адресата давального відмінка;
- 3) для орудного інструментального відмінка характерна обмеженість лексичного наповнення;
- 4) інструментальність орудного становить периферію предметності, замикаючи її й межуючи з адвербіальністю.

Як слушно зауважує І.Р. Вихованець, „семантико-синтаксична периферійність орудного інструментального полягає також у тому, що в первинній для нього інструментальній функції виступає деяке послаблення диференційних семантико-синтаксичних відмінкових ознак, зокрема, наявна в інших відмінках ознака активності або пасивності прямує до нерозчленованості, а характерна для окремих відмінків динамічна вихідність або динамічна фінальність зливаються в недиференційовану динамічність” [2, с.128].

Орудний інструментальний є периферійним і з погляду формально-синтаксичної позиції в реченні: виступає придієслівним другорядним членом речення, поєднуваним з предикатом дії слабким підрядним зв'язком (формою слабого керування). Отже, орудний відмінок створює ядро відмінкової периферійності.

Інтерпретація лінгвістами інструментального значення орудного відмінка буває різною. Зокрема, на матеріалі слов'янських мов в орудному інструментальному виділяють значення знаряддя, засобу й допоміжного матеріалу [9, с.77], засіб прямий і засіб непрямий [4, с.31—54], знаряддя як головну функцію орудного з відокремленням її від функції засобів пересування [1, с.310, 312—313, 317, 333, 336]. На матеріалі української мови Є.К. Тимченко вирізняв орудний знаряддя або засобу дії, матеріалу [10, с.33—51]. І.І.Слинько вбачає доцільним виділяти в орудному інструментальному орудний знаряддя, орудний засобу й орудний матеріалу [7, с.150—163].

Логічним видається об'єднання О.С.Мельничуком і М.Я. Плющ лише значень знаряддя й засобу дії у визначальній для орудного інструментальній функції [8, с.84; 5, с.17—28]. На думку І.Р.Вихованця, так зване значення допоміжного матеріалу не варто вирізняти як окреме значення в загальнішому інструментальному значенні нарівні зі значенням знаряддя й засобу, оскільки воно не становить самостійної одиниці, а є перехідним явищем між інструментальністю та об'єктністю [3, с.75]. Отже, найбільш аргументованими, на наш погляд, є думки І.Р. Вихованця та К.Ф.Шульжука про те, що орудний відмінок як основний морфологічний варіант інструментальної синтаксеми реалізується в сучасній українській мові у двох функціях: знаряддя та засобу дії [3, с.75; 11, с.199].

Орудний знаряддя вказує на конкретний предмет, використовуваний для успішного виконання дії над об'єктом, і сполучається звичайно в семантико-синтаксичній структурі елементарного простого речення з тривалентними дієсловами дії. Такі предикати вимагають, крім орудного відмінка у функції знаряддя, також називного суб'єкта і знахідного об'єкта: *Гострим ломом довбає Шаліфе кам'янисту землю* (З. Тулуб); *Хтось лопатою одкидав сніг* (А.Головко).

З орудним знаряддя валентно поєднуються: 1) тривалентні дієслова активної фізичної дії: *бити, бовтати, бомбардувати, боронувати, бурити, брукувати, вантажити, в'язати, городити, графити, довбати, дряпати, їсти, клепати, колоти, колупати, копати, косити, креслити, крити, кришити, кроїти, кувати, ліпити, лупити, майструвати, мазати, малювати, милити, мішати, молоти, мочити, накреслити, накрити, начиняти, нащупати, обгороджувати, обгорнути, оповивати, оплутувати, опилювати, пити, підкреслювати, підкручувати, підкувати, різати, рити, рихтувати, рубати, садити, сікти, сіяти, стригти, стріляти, стругати, стукати, терти, тесати, товкти, точити, чавити, черпати, чесати, шити, шліфувати, шмагати, шукатурити* та ін, напр.: *Тимофій бере долото,*

злегка сокирою б'є по ньому - робить зарубку (М. Стельмах); Десятки кулаків садять, б'ють у двері, закладені зовні, як прогоничем, товстим ломом (О. Гончар); З чого ж починати? - вдарив Денис по молодому дубкові сокирою (Григорій Тютюнник); Дехто з переселенців аж не вірив: бур'яном в'язати? А ти спробуй, воно міцніше за капрон... (О. Гончар); - Здоров був, синку, - кажу, бо зранку не бачились. Мотнув головою, а в очі не дивиться, далі собі ножилом длубає (І. Муратов); Двох капітан при мені зарубав шаблею, а Федот застрелив Івана Береста (І. Микитенко); Він сікачем обрубуює стиглиші голови соняшників (М. Стельмах). Рязанов над силу молотив колотушкою по дзеркальних вічках контейнера (В. Логвиненко); Трохим мішає ложечкою в склянці (П. Колесник) А мені, братчики, адіть, який шмат хвоста мечем відсікли (І. Франко); Ніхто того каменю не товк молотками, бо його зі скреготом дробили, кришили привезені з Хуста дробарки... (І. Чендей); З цього дня Матвій сіяв великим решетом на мотузках пісок (Мирослав Ірчан); Тимко стояв біля верстата і рубанком завзято стругав дошку (О. Донченко); Електричний моторчик легко крутить млинок. І теслі не збивають рук, гемблюючи рубанками дошки (Ю. Мушкетик); Гнат Голод ішов похмурий і байдуже чавив широкими підощвами прикриси весни (П. Панч); Вичісувала гребінкою та вигладжувала щіткою,.. щоб у волокні не залишилася жодна костричина (С. Чорнобривець); На березі блакитну хустку Шовками розшива дівча (Л. Первомайський); [Принцеса:] Візьміть моє червоне покривало, не день не два його я шовком шила (Леся Українка); 2) тривалентні дієслова вимірювання: вимірювати, відмірювати, домірювати, замірювати, міряти, наміряти, обмірювати, перемірювати, поміряти, понамірювати, попоміряти, промірити, розмірити і под., напр.: Дід Йосип давав лад, вказував жінкам, які балки витягали із згаршца, вимірював метром довжину (Д. Бедзик); Тихович, мов полковник той, визначає місце бойовища, відмірюючи ланцюгом стосажневий квадрат (М. Коцюбинський); Ближче,

понад дорогою, чоловіка з п'ять розмірюють поле [кроками](А. Головка); Треба було проміряти глибину гирла [рулеткою], щоб довідатись, чи можливе в нім судноплавство (З. Тулуб); 3) чотиривалентні дієслова писання (вимагають суб'єкта, об'єкта, а також здебільшого лексично не виражених адресата та інструмента): писати, виписувати, відписувати, дописувати, надписувати, переписувати, підписувати, списувати, черкати, шкрябати (перен.) та ін., напр.: Перед цим [писар] сам сторінок зо три олівцем списував, а потім змушував хлопця наводити чорнилом (І. Цюпа). Воронцов дістав аркуш паперу, самописну ручку і наготувався писати [ручкою] (О. Гончар); Поклали [листа] в конверт - без марки, бо на фронт, - і виписали [ручкою] адресу: номер польової пошти (Ю. Смолич); Звичайно, форма ця нова для мене. Октавами поем я не писав (В. Сосюра); Турбай гортав пожовклі сторінки давніх книг і черкав олівцем замітки на аркушиках (І. Волошин); Чоловічок.., не відриваючись від паперу, все щось шкрябав, шкрябав пером (О.Гончар); 4) чотиривалентні дієслова вилучення або відділення одного об'єкта від іншого певним знаряддям: виколупувати, вичерпувати, вишкрібати, відшкрябати, відбивати, відв'язувати, відгвинчувати, відгризати, віддирати, відколупувати, відклеювати, відкручувати, відкріплювати, відпаювати, відпилювати, відпирати, відпорювати, відривати, відрубувати, відціджувати, відципнути, зрізати, зривати, зсікати, стирати, стесувати, сточувати і под., напр.: Марина сиділа на ослінчику й виколупувала носком черевика з землі камінець (Ю.Смолич); Галаганчик вибрав зручну хвилину і гвіздком проколупав у лантусі дірку (О.Донченко); Треба тільки вишкребти нігтем із стрючка зернятка і знову стулити обидві половинки. От вам і пищик! (О.Донченко); Вичерпують касками воду [з окопів] солдати (І.Нехода); Вони вихлюпували коряками воду з човнів (С.Добровольський); Вибрав [Федя] бляшанкою воду [з човна] (М. Трублаїні); З лиховісною повільністю [Джурило] став видобувати з чорних піхов меча (П.Загребельний); Курбала.. узяв кайло і..

почав відбивати [кайлом] шмат за шматом м'яку руду (О.Досвітній); - За півгодини я відгвинтив [інструментом] покришку (О. Донченко); Потім [матроси] почали кайлом відламувати шматки вугілля (З. Тулуб). У багатьох конструкціях простежуємо лексичну незаповненість інструментальної позиції, що зумовлено здебільшого актуалізацією центральних семантичних компонентів: суб'єкта, предиката та об'єкта.

Як видно з наведених прикладів, лексичне наповнення орудного знаряддя дії обмежене іменниками, що називають конкретні предмети – знаряддя праці. Іноді інструментальну позицію заступають назви частин тіла, напр.: *Випроставши руки, він сунув кулаком у щелепи старшину (С. Васильченко); От я тобі кулаком під дихало змажу, щоб ти не патякав своїм дурним язиком, - насварився хтось із гурту (Григорій Тютюнник); Григорій з розгону вготив його кулаком в обличчя (М. Стельмах); Та в тій хвилі Осел як не замахне ногою, як не фрасне Вовка копитом у зуби (І. Франко); В одну мить, двигнувши ногою одного солдата, вдарив [чоловік] другого навідліг кулаком і кинувся тікати (І. Микитенко); Мов коліном хто у груди двигонув (Г. Хоткевич); Іван крутив головою (М.Коцюбинський); Шкури м'яли руками дуже сильні люди – кожум'яки („Історія України”); Хома бив в них [у двері] плечем (М.Коцюбинський); У найтяжчі місяці зими коні міцними копитами розбивали сніг і лід, добуваючи з-під них траву („Історія України”); Раптом білка мотнула хвостиком... (О.Досвітній).*

Набагато ширшими є можливості лексичного наповнення і валентної сполучуваності орудного засобу дії. Він позначає істоти, механізми та допоміжні предмети, засоби зв'язку, за допомогою яких реалізується дія, і вживається при: а) неперехідних п'ятивалентних предикатах руху, переміщення: *їхати, їздити, доїхати, заїхати, наїхати, переїхати, поїхати, приїхати, проїхати, летіти, літати, відлітати, перелетіти, підлетіти, полетіти, пролетіти, мчати, помчати, промчати; пливти, плавати, запливати, заплисти, надплисти, перепливати, підпливати, повідпливати,*

пропливати, проплисти, прибувати, рушати, і под., напр.: - Під'їду кіньми під садок пізенько, а ти вийдеш до мене.. та й полинемо далеко, далеко! (І.Нечуй-Левицький); Другого дня вони приїхали по окоренка парою вироблених волів і, поки доволокли його до хати, так вбилися, що Параска захворіла (В. Дрозд); Він летів пишною каретою й насилу наздогнав Єремію (І. Нечуй-Левицький); Там був брід, - там річку і перебродили, і возами переїздили (Остап Вишня); Чи вже ж ти не боялась сама плисти човном вночі? - спитав Микола (І.Нечуй-Левицький); б) перехідних семивалентних предикатах, які поєднують в собі семантику переміщення і конкретної фізичної дії та передбачають, крім називного суб'єкта, орудного інструменталія та прийменниково-відмінкових форм локативних синтаксем, ще й давального адресата, нерідко імпліцитно вираженого, напр.: везти, вивезти, відвезти, завезти, звезти, перевезти, підвезти, відправити, експортувати, імпортувати, котити, транспортувати, переміщувати, переправляти, сунути, тягнути, депортувати та ін., напр.: Восени старий возами вивозить на торг карасі і коропа (М. Стельмах); - Нащо напросився [Федір] доправити ліки? Їх би давно привезли підводою (Ю. Мушкетик); Щось було знадобилось Ярошенкові у волості, так він ледве волами дотягнув (В. Речмедін); У 26 країн світу експортують нині свою продукцію верстатобудівники Києва [вантажівками] (З газети). У порту раз у раз вантажать його товари. Він їх транспортує [суднами] через Белград (Ю. Смолич); в) чотиривалентних предикатах типу передавати, пересилати, надсилати, інформувати, повідомляти, сповіщати, викликати і под., які передбачають також суб'єктну, об'єктну та адресатну синтаксеми, напр.: -Ви викликали швидку" телефоном?! Але ж тут перерізаний дрiт! – обурився Остап Володимирович (В.Кашин); Телеграма – це документ, який передається телеграфом („Сучасні ділові папери”); Дійшовши такого висновку, він набрав номер моргу і телефоном сповістив адресу (В.Кашин); [Дівчина:] Не забувай же мене, орле мій, в поході хоч пташкою перешли

мені вісточку (С. Васильченко).

Поряд з орудним відмінком семантику засобу дії може виражати також місцевий відмінок у вторинному функціонуванні: *Люди переправлялися на той берег невеличким паромом і на човнах* (М. Стельмах).

У безособових реченнях орудний відмінок може виявляти синкретичне інструментально-суб'єктне значення. Про це свідчить трансформаційний зв'язок односкладних конструкцій із двоскладними, де функцію суб'єкта дії виражає називний відмінок, пор.: *Вітром розчинило вікно* (П.Тичина) ← *Вітер розчинив вікно; Хвилею розбило човен* ((З газети) ← *Хвиля розбила човен; Завірюхою замело дороги* (У.Самчук) ← *Завірюха замела дороги*. Інструментальне значення орудного посилюється, якщо у його позиції виступають назви конкретних предметів, пор.: *Огонькова прошило кулею навиліт* (Григорій Тютюнник) і *Хтось [ворог] прошив Огонькова кулею навиліт; Осколком, мабуть, легені порвало* (О.Гончар) і *Хтось порвав легені осколком*. Однак суб'єктне значення орудного не втрачається, пор.: *Огонькова прошило кулею навиліт* (Григорій Тютюнник) ← *Куля прошила Огонькова навиліт; Осколком, мабуть, легені порвало* (О.Гончар) ← *Осколок, мабуть, порвав легені*.

У вираженні функцій знаряддя та засобу дії з орудним відмінком нерідко конкурує називний, напр.: *По токах гуляють ціпи* (О.Гончар); *Залізний болт з брязком ударив у віконницю* (М.Коцюбинський); *За військом їхала Тишкевичева карета* (І.Нечуй-Левицький); *З заходу нескінченним потоком ішли зустрічні машини* (О.Довженко); *Автобус знову котився.. такою ж рівною.. трасою* (Я.Баш); *Санки летять під білії намети ялин лапятих* (Леся Українка); *Авто несамовито неслоя, вихляючи по мосту* (І. Ле); *У шумі шин кудись біжать машини* (В.Сосюра); *За її проханням автобусик уже облітав півсвіту, а тепер жене, ось ще й на Комишанку* (О.Гончар); *Потяг ледве тягся* (О.Досвітній). У зв'язку з визначальним для відмінкової структури української мови суб'єктним транспозиційним

спрямуванням відмінків (це зумовлюється актуальним членуванням речення, а саме закріпленням за називним відмінком функції теми) у суб'єктну позицію називного прямують усі непрямі відмінки та деякі прийменниково-відмінкові форми іменників, де набувають вторинної для них семантичної функції суб'єкта. Однак не всі відмінки закріплюються у суб'єктній позиції морфологічно. Якраз для орудного характерна морфологізована внутрішня суб'єктна транспозиція, за якої редукується вихідний називний суб'єкта, пор.: *Машини вже мчали по вулицях передмістя* (П.Загребельний) ← *Ми вже мчали по вулицях передмістя машинами*; *Молот генає, сокира цюкає* (П.Панч) ← *Хтось генає молотом, цюкає сокирою*. Подібні трансформації зумовлюють суб'єктно-інструментальну функцію називного відмінка.

Отже, семантика знаряддя і засобу дії в сучасній українській мові насамперед передається формою орудного відмінка, який вживається при специфічній групі предикатів, лексично охоплює назви предметів праці, частин тіла, машин, механізмів, засобів зв'язку та іноді має імпліцитне вираження. У пропонованій статті зосереджено увагу лише на одному з аспектів вивчення категорії інструментальності, а саме її основному відмінковому вияві в сучасній українській мові. Подальші наукові розвідки в цьому плані передбачають ґрунтовний опис усіх морфологічних і позиційних варіантів інструментальної синтаксеми, що дасть змогу здійснити системний функціональний аналіз цієї мінімальної синтаксичної одиниці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицка А. Дело о поверхностном падеже / А.Вежбицка // Новое в зарубежной лингвистике. – 1985. – Вып. 15. – С. 303 – 341.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови/ І. Р.Вихованець, К. Г.Городенська; За ред. І. Р.Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.

4. Мразек Р. Синтаксис русского творительного: структурно-сравнительное исследование / Р.Мразек. – Praga: Stat.ped.nakl., 1964. – 285 с.
5. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-граматичній структурі речення: навч. посіб. / М.Я.Плющ. – К.: Київ. пед. ін-т. 1978. – 107 с.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958.– Т.1/2. – 536с.
7. Слинко І.І. Историчний синтаксис української мови / І.І. Слинко. – К.: Вища шк., 1973. – 215 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук., думка, 1972. —515с.
9. Творительный падеж в славянских языках / Под ред. С.Б.Бернштейна. — М.: Изд-во АН СССР, 1958.—379с.
10. Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є.К. Тимченко. — К.: З друкарні УАН, 1926. —118с.
11. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник / К.Ф.Шульжук. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004– 408 с.

Резюме

Межов А.Г. Творительный падеж как основной морфологический вариант инструментальной синтаксемы.

В статье проведено системное исследование творительного падежа как основного морфологического варианта инструментальных синтаксем современного украинского литературного языка в связи с семантическими и валентными типами предикатов. Описаны семантические варианты творительного в элементарных и неэлементарных простых предложениях, его лексическое наполнение. Определены способы осложнения инструментальной семантики творительного другими значениями.

Ключевые слова: синтаксема, инструментальная синтаксема, орудие и средство действия, предикат, творительный падеж.

Mezhov A.G. Instrumental case how the basic morphological variant of instrumental syntaxema.

In the article system research of instrumental case is conducted as a basic morphological variant of instrumental syntaxem modern literary Ukrainian on material of texts in connection with the semantic and valency types of predicates. The semantic variants of instrumental are described in the elementary and unelementary simple sentences, his lexical filling. The methods of complication of instrumental semantics of instrumental are definite by other values.

Keywords: syntaxema, instrumental syntaxema, instrument and mean of action, predicate, instrumental case.